

Порівняльне літературознавство

Олександр Кирильчук

УДК [821. 162. 1. 09 + 821. 161. 2. 09] „18

ТЕРИТОРІЯ УЯВНОГО: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО В ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ БЕЛЕТРИСТИЦІ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті з постколоніальної перспективи розглянуто візії історичного минулого в текстах Г. Сенкевича, М. Старицького й І. Нечуя-Левицького. Акцент зроблено на тому, що історична белетристика аналізує образ Іншого та символізовану географію національної присутності у просторі пограниччя.

Ключові слова: культурний колоніалізм, контр-дискурс, пограниччя, історична белетристика.

Oleksandr Kyrylchuk. The territory of imaginary: representing historical past in Polish and Ukrainian fiction at the end of the 19th century

From postcolonial perspective, the article examines the visions of historical past in the texts by Henrik Sienkiewicz, Mykhaylo Starytsky and Ivan Nechuy-Levytsky. The author argues that every pieces of historical fiction analyzes the figure of the Other and represents the symbolic geography of national presence in borderland spaces.

Key words: cultural colonialism, counter-discourse, borderland, historical fiction.

Вітчизняний літературний простір упродовж останніх двох століть перебував під потужним імперським культурним впливом, що призвело в українському процесі до адсорбування метропольних моделей чи до протистояння їм. Постколоніальні студії дають змогу обрати адекватну стратегію перепрочитання культурних взаємин сусідніх національних літератур у контексті репрезентування власної тожсамості та образу Іншого.

Термін *постколоніальні студії* формується в 1970-х рр. після поруйнування колоніальної системи світу. У різних культурних регіонах, що довгий час перебували в імперській системі координат, укладаються своєрідні стратегії осмислення колоніального минулого. Загалом на початку постколоніалізм означає період після здобуття колонією незалежності від метрополії. Згодом термінологічна парадигма дещо розширюється й саме визначення набуває певної суперечності, бо політична відокремленість від імперії не припиняє колоніальних стосунків. У сучасній гуманітаристиці під терміном “постколоніальний” розуміють “процес обговорення різних наслідків культурної колонізації” [22, 186].

На початках постколоніальне прочитання зосереджувалося навколо корпусу текстів, що відображали практику домінування колонізатора над колонізованим. Проте згодом цей підхід доповнено аналізом і “підкорених” культур, що для протистояння метрополії намагалися вибудувати чітку систему культурного спротиву. Едвард Саїд наголошує на двох аспектах постколоніальної критики: колоніальний дискурс як форма імперського впливу на “малі” культури та антиколоніальний, що відображає стратегію протистояння метропольному тиску.

Культурний колоніалізм вибудовує структури осмислення “залежних” народів та їхнього духовного життя, які часто набувають форми опозиційного

протиставлення “вищості” колонізатора і його мистецької, політичної та економічної сфер над “нижчістю”, периферійністю буття колонізованого. Імперська рецептивна матриця ґрунтується на стереотипному сприйнятті Іншого, на знеціненні та ревізуванні історичного доколоніального минулого, на обмеженні культури “підкореного” в рамках етнографічного простору. Антиколоніальний дискурс намагається сформулювати адекватну “відповідь” метропольному “виклику”, але цього “досягає коштом прямого успадкування структур колоніалізму” [7, 706]. Отож контр-дискурс зосереджує свої вектори на підривному сприйнятті канонічних текстів колоніальної літератури. Проте деконструктивістське перепрочитання постколоніальної критики колоніального й антиколоніального дискурсів зосереджується на віднайденні, розширенні й наголошенні не лише прямих ознак культурної маргіналізації Іншого та структурах ідеологічного репрезентування, а й на тому, що ці тексти замовчали чи приховали [12, 116].

Класичний постколоніалізм зосереджений на проблемах культурного домінування англійського, французького та американського імперіалізмів щодо “своїх територій” в Африці, Азії та Південній Америці. Такий підхід свідчить про певну штучну концептуальну обмеженість постколоніальних студій, оскільки поза увагою опиняється колоніальний вимір “малих” європейських культур, що перебували під домінуванням Австро-Угорської, Німецької, Російської імперій. Е. Саїд із цього приводу зазначає, що англійський та французький варіанти імперіалізму “були винятково послідовними і мали особливу культурну центральність” та фактично вибудовували еталонний зразок відносин метрополії та периферії, що, своєю чергою, не означало, ніби “російське панування в Середній Азії та Східній Європі, панування Стамбула над арабським світом <...> були або милостивими (а тому заслуговували схвалення), або хоч трохи менш імперіалістичними” [12, 26].

У сучасному вітчизняному літературознавстві з’явилося кілька постколоніальних студій російсько-українських літературних відносин. До цієї проблеми зверталися Мирослав Шкандрій [20], Марко Павлишин [7], Ярослав Поліщук [9], Микола Рябчук [11] та інші. За Я. Поліщуком, актуальність постколоніального підходу полягає у практиці ревізування стереотипів, “в контексті яких сприймаємо власну національну культуру”. Дослідник також вважає, що ця деконструктивістська стратегія “сприятиме утвердженню культурного Іншого, вказуватиме на альтернативні (щодо колоніальної) моделі культурної свідомості, які можна і потрібно зацепити на українському ґрунті” [9, 88].

Колоніальний статус української культури зумовлений не лише впливами російського імперського дискурсу, у цьому контексті постколоніального перепрочитання потребують уваги й польсько-українські мистецькі взаємини. Така проекція не типова для класичного варіанта постколоніальної критики, бо Польщу важко сприймати як імперію, адже впродовж ХІХ ст. вона перебувала в такому ж бездержавному стані, як й Україна. Хоча можна говорити про певні світоглядні та інтелектуальні стратегії сприйняття українства як частки загальнопольського культурного та державного проекту. М. Шкандрій помічає існування паралелей між “російськими та польськими уявленнями про те, що і Росія, і Польща вважали за своє українське “пограниччя” [20, 28].

Сучасні польські літературознавці (Боґуслав Бакула [1], Александр Ф’ют [18]) активно осмислюють перспективи постколоніального перепрочитання так званої “кресової” літератури. Б. Бакула зауважує, що “становище жертви колонізації не заважає створювати образи, переконання, тексти, опінії панівного характеру, що містяться в літературних, наукових, публіцистичних текстах, у

поточних оцінках” [1, 21]. Літературний “імперський дискурс” витворює на “кресовій” території своєрідний проект напіворієнталізації (Ларі Вулф), у якому Орієнт корелюється з Україною, наділяючи її відповідними ознаками екзотичної принадності та цивілізаційної відсталості. Для польської культури XIX – XX ст. поняття “креси” постає своєрідним варіантом “дискурсу знання і влади, що полягає в утвердженні мітів і управлінні колективною уявою, а також емоціями” [1, 20].

Загалом польсько-українські літературні зв'язки мають тривалу історію. Григорій Грабович окреслює чотири періоди мистецьких взаємостосунків письменств України та Польщі, починаючи із середини XVI до другої половини XX ст. [4, 139]. Проте найзнаковішими виглядають другий (романтичний) та третій (постромантичний) етапи, для котрих наріжним каменем постає інтерпретування історичної тематики. У польській літературі романтизму формується ідеалістичне сприйняття української історії як своєрідного символічного коду до рецепції власного минулого: “<...> для багатьох польських письменників історія і міф стали основними засобами зображення українського минулого, а це минуле, своєю чергою, – ключем до трагедії польської історії” [4, 150]. Козакофільська тенденція польсько-українських літературних взаємин утрачає принадність у другій половині XIX ст., заразом із трансформацією принципів романтизму на користь реалістичної манери. Сприяли такій зміні орієнтацій передусім суспільно-політичні події (неприйняття українськими верствами польського повстання 1863 р., імперська антипольська політика тощо), які інспірують у художніх текстах засилля гострої ідеологічної боротьби в контексті осмислення спільного історичного матеріалу.

Тотожним для цих двох періодів є осмислення польсько-українських взаємостосунків у рамках історичної белетристики. Власне, і в українському, й у польському варіантах літературне опрацювання теми минулого стосувалося козацької доби. Якщо в українському випадку таким був період буремної боротьби за власну землю, то польське інтерпретування подій козаччини пов'язане з дискурсом володіння територією “кресів”. Прикметно, що феномен домінування над пограничними територіями в польській культурі набуває амбівалентного характеру: з одного боку, це захист Речі Посполитої та демонстрація мілітарної потуги, із другого – це шлях до віднайдення власної національної ідентичності. Б. Бакула зазначає, що для спільноти Польщі міф про “втрачені креси” символізує ідеальний “образ добра, раю, єдності, гармонії, а водночас – страждання і жертвність” [1, 17].

Український і польський історичні наративи вибудовуються навколо дискурсу влади над уявною географією пограниччя. Однак в українському варіанті йдеться про “відновлення” належності символізованої території до автентичного та національного простору українства. У польському ж випадку це набуває ознак світоглядного “привласнення” топографії “кресів”, “символічне утвердження в колективній польській пам'яті” [1, 20] культурного та пограничного домінування. Міф про “креси” ґрунтується на ідеях Просвітництва – уявленнях про Східну Європу як “край фантазії та ілюзії” [3, 209].

Варто також ураховувати певну схожість стратегій вибудовування національних історичних проектів у польській та українській літературах. Ідеться передусім про стратегії Генріка Сенкевича та Михайла Старицького, бо історична романістика саме цих авторів, будучи легально опублікованою в рамках російського літературного простору, несла, крім осібного національного бачення минулого, й імперське [8, 54]. Історична романістика Г. Сенкевича репрезентує модерну національну візію минулого, позбавляючись козакофільських настроїв романтизму. Водночас трилогія польського белетриста окреслює й магістральні

тенденції “кресової” літератури, що ґрунтуються на пошуках власної тожсамості та маргіналізації Іншого.

“Вогнем і мечем” Г. Сенкевича інспірує появу в українській романістиці кінця ХІХ ст. цілого корпусу текстів (“Богдан Хмельницький” М. Старицького, “Князь Єремія Вишневецький” І. Нечуя-Левицького), які формують своєрідний контр-дискурс рецепції козацької війни ХVІІ ст. Однак варто враховувати той факт, що тексти польського та українських авторів корелюються не лише з національними стратегіями осмислення минулого, а й із метропольною російською. Зокрема, українська й польська історична белетристики змушені були маскувати власні історіософські концепти, котрі не вписувалися в рамки імперської візії. У такій ситуації авторам на допомогу “приходить, з одного боку, ідеологічна кон’юнктура, що допускає неоднозначне трактування національних рухів поза імперським ядром, та літературна вправність, з іншого, яка володіє доскональними засобами інтригування читача <...>” [8, 54].

У концепції трилогії Г. Сенкевича особливе місце посідає ідеалізація шляхти як уособлення польської нації. В українській ситуації такою силою природно постає козацтво, котре впродовж ХІХ ст. в текстуальній уяві перетворилося на символ українства. Я. Поліщук, коментуючи концепти характеротворення в українській та польській історичній прозі, зазначає: “Для Сенкевича аполоґетизованою силою, що репрезентує польську тожсамість, є рицарство, *шляхта*”. У Старицького таку роль відіграє “українське козацтво, що узгоджується з культурною традицією, адже козаки високо цінували рицарську славу та честь, визнаючи себе, достоту, як і шляхта, нащадками сарматських воїнів” [8, 55]. Прикметно, що в цьому контексті акцентується увага на лицарських рисах як мілітарному аспекті національної ідентичності. Єва Томпсон убачає головним чинником у формуванні національної тожсамості літературну пам’ять про війни, “незалежно від того, як вони закінчувалися: перемогою чи поразкою”, бо текстуалізована історія наступних поколінь глорифікувала їх [17, 31]. Попри ідеалізовану когорту “оборонців Вітчизни”, як в українському, так і в польському варіантах відповідно, осібно місце посідає стратегія репрезентації Іншого.

Образ Іншого в польській та українській традиціях ХІХ ст. набував ознак вторинності, а згодом і втілення абсолютних негативних конотацій. Однак маргіналізація та “мовчазна присутність”, а почасти й повна вилученість “чужого” з обидвох наративів не лише пов’язана з монофонічною стратегією репрезентації, а й до певної міри зумовлена тенденцією протиставлення опонента для віднайдення власної тожсамості. М. Шкандрій зазначає, що “у розвитку як російської, так і польської ідентичності Україна відіграла роль колонізованого Іншого” [20, 29].

Подібне спостерігаємо й в українській ситуації, коли польський колоніальний вплив сприяв усвідомленню окремішності національної ідентичності українців [17, 128]. У цьому контексті знаковою постає антипольська риторика, яка присутня в українській літописній та романтичній літературі та ґрунтується на дражливіх моментах історичної пам’яті українства. Для вітчизняної культури ХVІІІ – ХІХ ст. козацтво – це форма національної самоідентифікації, польсько-українські ж військові конфлікти виявляються невід’ємною часткою історичної візії минулого. У ситуації ж польсько-українських взаємин відбувається перенесення досвіду міжнаціональної неґації в культурну свідомість.

Водночас негативне маркування польського простору відповідає імперським ідеологемам. Антипольські настрої в російському метропольному дискурсі посилювалися після повстань 1830 й 1863 рр. і стали прямим відбиттям незадоволення центру щодо бунтівної периферії. Російські діячі культури

схвально оцінювали віхи державної колонізаційної політики, спрямованої проти підкореної польської нації. Так, хрестоматійною виглядає поезія О. Хом'якова "Ода", у якій автор окреслює власну антипатію до польського національного руху та закликає до всеслов'янської єдності під російським імперським омофором: "он видит: гордо над вселенной, / До свода синяго небес, / Орлы Славянские взлетают / Широким, дерзосным крылом, / Но мощную главу склоняют / Перед старшим – Северным Орлом" [19, 37]. До подібних кон'юнктурних локусів трактування польської історичної спадщини вдається Микола Костомаров. У передмові до праці "Богдан Хмельницький" дослідник розглядає міжнаціональні конфлікти в контексті месіанської імперської ідеології "про собиране земель руських", у якій Польщі відводилася роль найбільшої загрози самому існуванню "руського світу": "<...> Польша вступала последовательно, шаг за шагом, внутрь русского мира и, в начале XVII века, чуть было не овладела им окончательно" [5, VI].

У польській традиції образ Іншого щільно пов'язаний із концепцією "кресів", яка з постколоніальної перспективи виглядає "поняттям імперіалістичним, оскільки скероване на ідеалізацію стану осілості <...>" [1, 21]. Символізоване уявлення про власну присутність на території пограниччя провокує до вилучення із цього простору "чужих", котрі не мають спільного маркера ідентичності. Данута Сосновська зазначає, що в польській традиції XIX ст. сформувалися дві тенденції сприйняття українців, що згодом переросли у справжні стереотипи [15]. Перша виявилася в романтизованому захопленні екзотичною принадністю, пасторальною чарівністю та ідеалізованою героїкою козаччини. Альтернативна модель ("темна версія міту України"), яка особливо увиразнилася у другій половині XIX ст. після поразки польських повстань, окреслює Україну в інфернальних тонах "як країну вічного бунту" та територію варварства й відсталості. Прикметно, що обидві версії позначені напіворієнтальною семантикою в позиціонуванні репрезентації Іншого як маргінальної, неповноцінної сили.

Польський культурний експансіонізм в інтелектуальній візії "східних територій" маргіналізує Іншого, витісняючи його образ поза рамки власної репрезентації. У такій практиці літературного домінування можна простежити адсорбування універсалістських орієнтальних підходів європейської гуманітаристики XVIII – XIX ст. щодо означення простору Іншого через власну візію знання, котре надає право на панування. Е. Саїд уважає, що "знання як влада" дає змогу інтерпретувати Орієнт у рамках власного стереотипного сприйняття: "Знання про Схід, оскільки воно породжується силою в якомусь розумінні, створює Схід, орієнтала та його світ <...>", і в "кожному з таких випадків орієнтал утримується в загальноприйнятних схемах і репрезентує ці схеми" [13, 58].

Візія минулого у трилогії Г. Сенкевича ґрунтується на двох концептуальних підвалинах: ідеалізації шляхти як символу польськості та на чіткому негативному зображенні Іншого. Маркування "чужих" у "Вогнем і мечем" набуває рис колективної етнічної демонізації українства як морально та фізично деградованої маси ("черні"). Текст польського белетриста в такому конструюванні Іншого узагальнює суспільні польські стереотипи щодо українців як етносу, ментально схильного до перманентного бунту, позбавленого "визвольної мотивації, навіть у розумінні соціальному, не кажучи про національний <...>" [15, 92].

Колективний стереотипізований образ українства в тексті Г. Сенкевича нарочито яскраво декоровано рисами обмеженості та варварства: "<...> при волах перебував численний пастуший люд, так звані чабани, що все своє життя перебувають у степах і пустелях, — люди зовсім дикі й не сповідують

ніякої релігії; religionis nullius, як частенько говорив воєвода Кисіль. Між них кидались у вічі постаті, скоріше схожі на душоубів, аніж на пастухів, звіроподібні, страшні, в дранті найрізноманітніших строїв. Більшість була одягнена в баранячі кожухи або в невичинені шкури хутром наверх, розхристані й, хоча пора була зимова, з оголеними грудьми, обвітреними степовими вітрами” [14, 39]. Загалом абсолютизація “дикості” як ментальної риси Іншого набуває у “Вогнем і мечем” аксіоматичного узагальнення. Водночас акцент на примітивності колективної ідентичності “чужого” етносу оприявлює ситуацію колоніальної репрезентації Інших через систематизацію “їх як таких, яким чогось бракує, не таких позитивних, як їхні поневолювачі” [17, 27]. Прикметне в цьому описі Сенкевича зосередження на одязі “черні”, що, з одного боку, увиразнює на зовнішньому рівні протиставлення етнообразів “Я” та “Іншого”. З другого боку, наголошення на незугарності вбрання (“баранячі кожухи”, “невичинені шкури хутром наверх”) оприявлює західноєвропейську стратегію зверхнього сприйняття східноєвропейського простору через метафоризований образ овчини як символу відсталості [3, 299]. До певної міри образ примітивного Іншого довершує й мілітарна неповноцінність, що виглядає особливо актуальним у рамках глорифікації історії “польської зброї”: “Кожне було при *найнеймовірнішій зброї* (курсив мій. – О. К.): одні мали луки й сагайдаки, другі – самопали, що по-козацьки називалися “пищальми”, треті – татарські шаблі, а дехто – коси або просто палиці із прив’язаною на кінці кінською щелепою” [14, 39]. Українська мілітарна потуга не лише постулюється як примітивна, а й загалом витіснена поза європейський простір і набуває яскравих орієнтальних означень варварства: “<...> трьохсоттисячне вороже військо – більш численне, ніж армії, що їх могли виставити німецький імператор чи французький король, і більш дике, ніж полчища Тамерлана <...>” [14, 397].

Е. Саїд, характеризуючи проблему сприйняття “Іншої” культурної ментальності, зазначає, що “<...> цілком природно чинити опір невпорядкованій чужій реальності, тому культури завжди були схильні піддавати певним трансформаціям інші культури, сприймаючи ці інші культури не такими, якими вони є, а такими, якими вони мають бути, щоб їх зручно було сприймати” [13, 93]. Г. Сенкевич здійснює у “Вогнем і мечем” кілька переформатувань української історичної та релігійної реальностей крізь призму стереотипного польського бачення. “Знання як влада” над Іншим є типовим виявом культурного домінування, уніфікування його ідентичності до власного розуміння цієї тожсамості. Письменник у романі не лише вибудовує художню версію польсько-українського протистояння, а й окреслює наукове бачення історичних подій XVII ст., зокрема історії козацтва. Показове авторське заперечення релігійності запорожців і тим самим наголошування їхньої духовної пустки та обмеженості, на противагу котрим постають сповнені глибокої віри представники польського табору. Проте в цій ситуації цікавим виглядає не сама концепція religionis nullius, а спосіб її репрезентації через авторські примітки, що постають як наукові спостереження романіста (“До появи Хмельницького церков на Січі взагалі не було. Першу саме й поставив Хмельницький; там нікого про віру не запитували, і те, що розповідають про релігійність низових, казки” [14, 113]). Однак дослідник козацтва Дмитро Явориницький зазначає, що історія церкви на Січі розпочинається з 1576 р. і стає невід’ємним елементом запорозького життя [21, 264]. Власне “знання” про Іншого дає змогу здійснювати імперативне, владне ревізування наративів опонентів і вибудовувати квазінаукові версії сприйняття його минулого та класифікування минувшини відповідно до свого бачення.

Проте “дикість” Іншого не лише оприявлює стратегію ментальної неповноцінності, а й демонструє присутність у “Вогнем і мечем” російських імперських кодів. Бунтівлива натура українства як синонім відсталості у

стратегії Г. Сенкевича набуває ознак неґації централізованого державного управління: “Нещасна Україна поділилася на два табори: одні рушили на Січ, інші – в коронне військо; одні були за існуючий порядок, інші – за дику волю; одні мали намір зберегти те, що було плодом столітніх трудів, інші зібралися нажити це в них відняти” [14, 93]. Метропольне бачення проблеми пам’яті минулого вимагало узгодження національних дискурсів з імперським щодо історичних взаємостосунків центру та периферії. У випадку трилогії польського автора корелювання національного та імперського історичного нарративу відбувається через легітимізацію державної влади й осуд козацьких повстань [8, 59].

Ураховуючи полемічний характер романів М. Старицького й І. Нечуя-Левицького, що постали як своєрідна відповідь романістиці Г. Сенкевича, можна говорити про вплив цього факту на формулювання концептуальних і характерологічних особливостей прози. Окрім того, варто враховувати й загальноросійську імперську антипольську тенденцію, що в українській ситуації впродовж ХІХ ст. активно використовувалась і в науковій, і в художній царинах.

У романі І. Нечуя-Левицького “Князь Єремія Вишневецький” образ Іншого твориться в рамках опозиційної системи “герой-ворог”. Така модель природно провокує гіперболізоване негативне маркування польської шляхти, котра постає втіленням усіх негативних рис. Прикметно, що письменник переважно зосереджує увагу на конструюванні колективного образу представників польської нації, тим узагальнюючи демонічну іпостась шляхти. Окрім традиційного набору рис щодо жорстокості та зарозумілості, осібне місце в загальному портреті польського лицарства, з погляду українського автора, посідає надмірна схильність до розкошів, що в авторській концепції стає символом деградації та слабкості. Зрештою, для письменника цей концепт виявляється наріжним у контексті всієї історіософської системи твору; такому виродженню шляхти та втраті лицарської доблесті протиставлено спартанський образ князя Вишневецького: “Шляхта й великі пани тоді так розм’якинулись од розкоші через панщину й неволю хлопів, що між ними Єремія був герой, бо ще вдержав прості українські давні норози” [6, 245]. Як уже зазначено, з позицій постколоніальної критики тексти, що складають контр-дискурс, переймають загальноімперські методи й підходи у вибудовуванні власної текстуальної візії. З позицій українського досвіду, що адсорбував і російські, і польські моделі культурного домінування, у літературі опору колоніальному тиску виявляються трансформовані стереотипні стратегії осмислення стосунків домініону та периферії. У загальній концепції І. Нечуя-Левицького щодо моделювання образу Іншого простежуємо тенденцію до перенесення рис, що символізують слабкість, із колонізованого до колонізатора.

В історичній романістиці М. Старицького (трилогія “Богдан Хмельницький”) подано також стереотипне моделювання образу поляків. Письменник повторює класичне звинувачення в національному та релігійному визискуванні українців поляками, і то в доволі різких антагоністичних тонах. Прикметно, що автор свідомо намагається весь негатив сконцентрувати на еліту польської нації – шляхту. М. Старицький, свідомо підважуючи національну монолітність своїх опонентів, уступає в дискусію з трилогією Г. Сенкевича, у якій саме шляхта постає ідеалом національної доблесті. У ситуації ж польсько-українських взаємин відбувається перенесення досвіду міжнаціональної неґації в культурну свідомість. Антипольський пафос романіста органічно вписується в українську літературну традицію ХІХ ст. Проте така тенденція пов’язана не лише із загальнолітературною настановою, а й безпосередньо з індивідуальним авторським досвідом.

Просторова семантика у трилогії Г. Сенкевича має кілька смислових стратегій репрезентування. По-перше, незважаючи на порушення романтичного козакофільського міфу, автор експлуатує традиційні моделі історіософського проекту романтизму. Ключовим у цьому контексті постає образ степу як уособлення символічного героїчного минулого. Історична географія степу, що була ідеалізована літературою романтизму, адсорбує цілий комплекс світоглядних візій польського суспільства XIX ст. щодо “золотого віку” власної державності. Р. Радишевський, аналізуючи модель степу в романістиці письменника, виокремлює “горизонтальний” (“простір природи”) та “вертикальний” (“історія і легенди”) рівні [10, 17]. По-друге, територіалізація минулого у трилогії Сенкевича оприявлює важливу концептуальну проблему: цивілізаційне освоєння польською державою “диких” східно-південних земель.

“Вогнем і мечем” – ілюстрація символізованої картографії польського панування, територіалізація постає невід’ємним концептом конструювання польської ідентичності в романі. Описи просторів Придніпров’я в тексті окреслюють перспективу відновлення власної ментальної присутності на метафоризованій карті “втраченої землі”. Романне повернення в історично відомі місця проковує ситуацію “визначення подумки знайомої ділянки простору як “нашої території”, а незнайомих земель, що лежать поза нею, як “їхньої території” – це такий собі спосіб утворення географічних відмінностей, які *можуть бути* абсолютно довільними <...>, тому що уявна географія “нашої землі – землі варварів” не вимагає, щоб і варвари визнавали цю різницю” [13, 76]. Простір Інших у такій перспективі опиняється поза межею осілості й окреслюється кордонами Дикого поля, сама назва котрого вказує на маргінальність та неповноцінність.

Уявна польська географія в романі Сенкевича збігається із власне межами цивілізованого світу та краю варварства. Саме осілість постає синонімом культурного розвитку і просування європейського світогляду на Схід: “однак і осіле життя намагалося вкоренитися на землях цих, – так рослина, яка, де може, намагається вчепитися корінцями в ґрунт і, хоч її виривають раз у раз, де може, продовжує рости” [14, 43]. Діяльність польської шляхти і Яреми Вишневецького, зокрема у версії цього письменника, набуває рис цивілізаційного месіанства. З перспективи контр-дискурсу цивілізаційна місія польської шляхти виглядає абсурдною, бо така діяльність – не що інше як окупація та визискування й маркується відповідно лише в антагоністичних тонах міжнародного протистояння: “Ви пришли к нам, как разбойники, ограбили люд, забрали вольный край и истребить желаете наше племя” [16, 13].

“Дикий орієнтальний край” проходить швидкий шлях окцидентального цивілізування (“пустеля перетворилася на край, цілком заселений” [14, 43]) та уявного прищеплення територіальної польськості. У цій ситуації князь Ярема постає свідомим свого “тягаря білої людини”, бо “коли він піде звідси, все пропаде, справу багатьох років одразу буде знищено, все піде прахом, запанує здичавіння, запалають села й міста, татарин напоїть коня із тутешніх річок, чагарі піднімуться на попелищах <...>” [14, 238-239]. Е. Саїд, характеризуючи проблему орієнталістської традиції репрезентування непідкорених територій Західною цивілізацією, зазначає, що такий простір сприймається як “безлюдна пустеля, що чекає, коли її землю зроблять квітучою”, а на “<...> жителів, що її населяли, дивились як на непутящих кочовиків, котрі не мали реального права володіти цією країною, а отже, й не мали ніякої культурної та національної реальності” [13, 370].

Зрештою, у контексті “цивілізаційної діяльності” князя Яреми в тексті польського белетриста можемо говорити і про присутність ефекту “Менсфілд-

парку”, проілюстрованого Е. Саїдом та Є. Томпсон. Свідоме акцентування Г. Сенкевичем на особі князя як підкорювача незаселених земель (“<...> він [Єремія Вишневецький. – О. К.] будував костьоли, вежі яких височать там, над дахами, він укріпив місто, він сполучив його дорогами з Україною, він вирубав ліси, осушував болота, споруджував замки, засновував села й поселення, залучав поселенців, переслідував грабіжників <...>” [14, 238]) приховує в тексті реальних “колонізаторів” Дикого поля та “спонсорів” цієї місії (українських селян). Так український корінний люд, який здійснював заселення Подніпров’я, перетворюється на пасивну та безмовну силу, нагадуючи замовчених рабів сера Томаса з плантацій Антигуа, що були основою добробуту володаря “Менсфілд-парку”.

Українська та польська історичні белетристики кінця ХІХ ст. демонструють монофонічне сприйняття власного минулого. Пошуки національної ідентичності крізь призму історії в текстах М. Старицького, І. Нечуя-Левицького та Г. Сенкевича спираються на стратегію глорифікації власних етнічних наративів та маргіналізацію й демонізацію образу Іншого. Концепти культурного колоніалізму, присутні у “Вогнем і мечем”, верифікуються у “Князі Єремії Вишневецькому” та трилогії “Богдан Хмельницький”, однак на зміну їм приходять тенденційні національні кліше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакула Б. Креси без взаємних викреслювань // *Критика*. – 2010. – Ч. 1-2 (січень-лютий). – С. 16-22.
2. Барфі П. Вступ до теорії: літературознавство та культурологія / Пер. з англ. О. Погинайко; наук. ред. Р. Семків. – К.: Смолоскип, 2008. – 360 с. – (Серія “Пролегомени”).
3. Вулф А. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Пер з англ. С. Біленького. – К.: Критика, 2009. – 592 с.
4. Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи // *Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*. – К.: Основи, 1997. – С. 138-169.
5. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – СПб., 1859. – 550 с.
6. Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи / Упоряд., авт. післям. та приміт. Р. Міщук. – К.: Дніпро, 1991. – 511 с. – (Серія “Бібліотека історичної прози”).
7. Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті / Вст. слово І. Дзюби. – К., 1997. – 447 с.
8. Поліщук Я. Пейзажі людини. – Харків: Акта, 2008. – 346 с. – (Серія “Університетські лекції. Компаративістика й історія літератури”).
9. Поліщук Я. Постколоніальна критика як актуальна пропозиція // *Філологічні семінари. Понятійний апарат сучасного літературознавства: “своє” й “чуже”*. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2007. – Вип. 10. – С. 87-97.
10. Радішевський Р. Роман Генріка Сенкевича “Вогнем і мечем”: польська і українська перспектива // *Сенкевич Г. Вогнем і мечем: Роман / Пер. В. Бойка; Передмова, словник Р. Радішевського*. – Харків: Фоліо, 2006. – 638 с. – (Серія “Бібліотека світової літератури”).
11. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – 303 с.
12. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Пер з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал та ін. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
13. Саїд Е. Орієнталізм / Пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Основи, 2001. – 511 с.
14. Сенкевич Г. Вогнем і мечем: Роман / Пер. В. Бойка; Передмова, словник Р. Радішевського. – Харків: Фоліо, 2006. – 638 с. – (Серія “Бібліотека світової літератури”).
15. Сосновська Д. Стереотип України та українця в польській літературі // *І*. – 1997. – № 10. – С. 88-96.
16. Старицький М. Богдан Хмельницький. Трилогія. – Книга Перва. Перед бурей: Роман. – К.: Дніпро, 1991. – 645 с.
17. Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. М. Корчинської. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. – 368 с.
18. Ф’ют А. Зустрічі з Іншим / Пер. з польсь. Я. Поліщук. – Харків: Акта, 2009. – 261 с.
19. Хомяков А. Стихотворення. – М., 1888. – 160 с.
20. Шкандриї М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер. з англ. П. Таращук. – К.: Факт, 2004. – 496 с.
21. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П. Сохань (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
22. Key concepts in Post-Colonial Studies / Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin. – London, New York: Routledge, 2001. – 275 p.

Отримано 9 серпня 2012 р.

м. Рівне

